

XIX. Yüzyıl Bursa İpek Sektörü: Fiskalizm İlkesi Bağlamında Bir

Değerlendirme*

The 19th Century Bursa Silk Sector: An Evaluation in the Context of the Principle of Fiscalism

Dr. Cumali BOZPINAR ¹

Öz

Kapitalizm öncesi toplumlarda bazı iktisadi zihniyet ilkeleri geçerli olmuştur. Bu kapsamda Mehmet Genç'e göre Osmanlı toplumunda iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleri kabul görmüştür. İâşe ilkesi, üreticisinden tüketiciye ulaşmasına kadarki bütün aşamalarda devletin sıkı müdahaleciliğiyle piyasalarda ham madde ve mal bolluğunun geçerli olmasına kadarki bütün aşamalarda devletin sıkı müdahaleciliğiyle piyasalarda ham madde ve mal bolluğunun geçerli olmasına çalışılmasıdır. Gelenekçilik ilkesi, mevcut iktisadi faaliyet düzeninin muhafaza edilmesine çalışılması ve iktisadi faaliyetlerde geleneksel işleyiş kurallarının dikkate alınmasıdır. Fiskalizm ilkesi ise, iktisadi faaliyetlerde devlet gelirlerinin olabildiğince artırılması ve gerilemesinin önüne geçilmesi amacıyla izlenmesi olarak ifade edilebilir. Bu çalışmada fiskalizm ilkesinin Osmanlı Devleti'nde yürütülen iktisadi faaliyetlerde XIX. yüzyılda geçerli olup olmadığı incelenmiştir. İnceleme Bursa ipek sektörü özelinde yoğunlaşmıştır. Çalışmada ikincil kaynaklar incelenerek elde edilen bilgilerin değerlendirilmesi şeklinde bir yöntem izlenmiştir. Çalışmada şu temel sonuca ulaşılmıştır: Fiskalizm ilkesi XIX. yüzyılda Bursa ipek sektöründe geçerli olmuştur. Şöyle ki XIX. yüzyılda Bursa yöresinde ipek vergisi hasılatı fiskalizm ilkesi kapsamında artan bir gelişim göstermiştir. Burada devlet borçlarının ödenmesinde harcanmak üzere Düyun-u Umumiye İdaresi'nin tasarrufuna geçen ipek vergisinin devlete ait bir gelir kalemi olduğu ve böylece fiskalizm ilkesinin bir uygulaması olarak değerlendirilebileceği kabul edilmiştir. Ayrıca aynı dönemde yörede üretimi yapılan ham ipeğin devlet kontrolünde tartılıp vergilendirilmesi yoluyla devlete gelir sağlandığı da dikkate alındığında Düyun-u Umumiye İdaresi'nden önceki dönemde de Bursa ipek sektöründe söz konusu ilkenin geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, ipek, XIX. yüzyıl, fiskalizm

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Some principles of economic mindset were valid in precapitalism societies. In this context, according to Mehmet Genç, the principles of provisionism (*iâşe*), traditionalism and fiscalism were accepted in the Ottoman society. The *iâşe* is to try to keep the supply of commodities at the highest possible level with the state's strict intervention. The traditionalism is to preserve the current order and to take into account traditionally accepted rules. The fiscalism can be expressed as "the aim is to raise state revenues as high as possible and to prevent them from falling below the level they reached". This study examined whether the fiscalism was valid in the 19th century and focused on Bursa silk sector. In the study, a method was followed in the form of evaluating the information obtained by reviewing the secondary sources. The following basic conclusion has been reached: The fiscalism was valid in the sector. As such, silk tax amounts followed a course in the direction of increase in accordance with the fiscalism. Here it was accepted that silk tax which was left to the administration of Public Debt Management Institution for the

*Bu çalışma, yazarın "Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara" künyeye bilgili doktora tezinden üretilmiştir. Çalışmada teknik desteğini ve bazı kaynaklara ulaşmam konusunda yardımlarını esirgemeyen İskenderun Teknik Üniversitesi Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi akademisyenlerinden Sayın Dr. Öğr. Üyesi Baki ÜNAL'a teşekkürü bir borç bilirim.

¹Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Millî Emlak Genel Müdürlüğü, cumalispointik@gmail.com

Atf için (to cite): Bozpinar, C. (2022). XIX. yüzyıl Bursa ipek sektörü: Fiskalizm ilkesi bağlamında bir değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 201-212.

payment of the debt of the Ottoman State was a state income and could therefore be considered as part of the fiscalism. Moreover, considering that the raw silk produced in the region was taxed and provided income to the state, it is understood that the fiscalism was valid in the period before Public Debt Management Institution.

Keywords: Bursa, silk, 19th century, fiscalism

Paper Type: Research

Giriş

Osmanlı toplumsal formasyonunda geçerli üretim tarzı üzerine tartışmalar devam etse de Osmanlı ekonomisinin kapitalizm öncesi bir yapıda olduğu noktasında iktisat tarihçilerinin mutabık olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Osmanlı ekonomisinin kapitalizm öncesi bir yapıdan kapitalist bir yapıya geçememe sebebiyle ilgili olarak üzerinde mutabık kalınmış bir teori ortaya konulamamış olup muhtelif argümanlar ileri sürülmektedir. Bunlar arasında zihniyetin belirleyiciliğinden de bahsedilmektedir. Şöyle ki kapitalizm öncesi toplumlarda bazı iktisadi zihniyet ilkeleri geçerli olmuştur.

Mehmet Genç'e göre kapitalizm öncesi dönemin karakteristiklerini gösteren Osmanlı toplumunda piyasa dışı diyebileceğimiz bazı iktisadi zihniyet ilkeleri, iktisadi faaliyetlerde referans çerçevesi oluşturmuştur. Bu ilkeler işe, gelenekçilik ve fiskalizmdir (Genç, 2012). İşe ilkesi, tüketici merkezli bir bakışla üreticiden tüketicinin elde etmesine kadar bütün aşamalarda devletin katı müdahaleciliğiyle piyasada ham madde ve mal/hizmet arzı miktarının olabildiğince yüksek düzeye çıkarılması şeklinde tanımlanabilir. Gelenekçilik ilkesi, iktisadi faaliyetlerde her zaman için düzenin muhafaza edilerek geleneksel kurallara göre davranılmasıdır. Fiskalizm ilkesi ise iktisadi faaliyetlere devlet gelirleri yönünden bakılarak söz konusu gelirlerin olabildiğince artırılması ve gerilemesinin önüne geçilmesi amacıyla izlenmesidir.

Bu çalışmada fiskalizm ilkesinin Bursa ipek sektöründe XIX. yüzyılda geçerli olup olmadığı incelenmiştir. Literatürde Mehmet Genç'in ortaya koyduğu ilkelerin XIX. yüzyılda geçerlilikleri üzerine yapılmış herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.² Hem literatürdeki bu boşluk hem de bu yüzyılda sektörün dünya piyasalarıyla en fazla eklemlenen Osmanlı üretim sektörü olmasına bağlı olarak devletin bu sektörden elde ettiği gelirlerin önemini hiç kaybetmemesi yanında devletin dış borçlarını ödeyememesinin sonucu olarak iflası sonrasında borcun ödenmesinde bu sektörden elde edilen gelirlerin de kullanılması çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.³ Bu kapsamda Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Bursa ipek sektörüne, sektörün vergilerinin yönetimine sahip olması şeklindeki dahlinin Osmanlı iktisadi zihniyet ilkesi fiskalizmin bir uygulaması olarak değerlendirilebileceği ileri sürülmüştür.

²Konuya ilişkin temel çalışmalar olarak Erder (1976), Çakırcı (2010), Öztürk (2019), Yılmaz (2019) ve Bozpinar (2021) belirtilebilir. Bunlardan Bozpinar'ın (2021) çalışmasında, Bursa ipek sektörünün XIX. yüzyıldaki yapısal gelişiminin kapitalist gelişme perspektifinden ele alındığı ve sektörün üretim organizasyonunun manüfaktür aşamada olduğu sonucunun elde edildiği, diğer çalışmaların ise teorik perspektif içermeyen birer tarihsel anlatı niteliğinde oldukları belirtilebilir.

³Bu yüzyılda Osmanlı ekonomisiyle ilgili belirtilebilecek temel husus bir yandan Avrupa mallarının rahatça satılabildiği bir pazar halini alırken diğer yandan uluslararası iş bölümü bağlamında ham madde ve gıda maddeleri tedarikçisine dönüştüğüdür. Bu çerçevede ilk olarak 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması (Balta Limanı Anlaşması) ve takip eden diğer uluslararası anlaşmaların sonucu olarak iktisat politikası uygulayabilme noktasında devlet, bağımsızlığını yitirmiştir. Anlaşmalar çerçevesinde dış ticaret vergi oranları 1838 sonrası ihracatta %12, ithalatta ise %5 olarak uygulanırken 1860-1861'de imzalanan yeni ticaret anlaşmalarıyla ihracattan alınan vergilerin oranı yıllar itibarıyla 1'er puan olmak üzere aşamalı bir şekilde %1'e düşürülmüş ve ithalat vergileri %8'e yükseltilmiştir. Görüldüğü üzere bu düşük oranlar ülke ekonomisine koruma sağlamanın çok uzağında olmuştur. İkinci olarak ticaret anlaşmalarının Osmanlı ekonomisine olumsuz etkisi, hem borçlanma hem de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönetimine ipek, tütün, tuz gibi belli başlı sektörlerdeki vergi gelirlerinin bırakılmasıyla güçlenmiştir. Ayrıntılar için bk. Novıçev (1979), Baskıcı (2005) ve Blaisdell (2008). Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan makroekonomik görüntü için elimizde sadece 1897 yılı istatistiği bulunmaktadır. Buna göre; 1894 yılında devletin toplam gelirleri 18 milyon Osmanlı Lirası, toplam giderleri ise 18,8 milyon Osmanlı Lirası'dır. Gelirler içinde en büyük payı tarımsal ürünlerden alınan vergiler oluşturmuştur. Bu kapsamda 5,34 milyon Osmanlı Lirası tutarındaki aşar ve ağnam vergisinin payının %29,7 olduğu belirtilebilir. Giderler içinde borç ödemeleri yaklaşık 5 milyon Osmanlı Lirası tutarı ile yaklaşık %27'ye sahip olmuştur. Diğer taraftan aynı yılda ülkenin toplam ithalata 24,1 milyon Osmanlı Lirası iken ihracatı 13,8 milyon Osmanlı Lirası'dır. Ayrıntılar için bk. Güran (2014). Düyun-u Umumiye İdaresi'yle ilgili olarak Bursa ipek sektörü özelinde ilerleyen sayfalarda açıklama yapılmıştır.

Çalışmada ikincil kaynakların gözden geçirilerek elde edilen bilgilerin konuya ilişkin diğer çalışmalarda ortaya koyulan düşüncelerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi ve buna bağlı olarak bazı teorik çıkarımlarda bulunulması şeklinde bir yöntem izlenmiştir.

1. XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sektörü

Anadolu'da ipekli dokuma imalatında ham madde kaynağı VII. yüzyıldan itibaren Kuzey İran olmuştur.⁴ XVI. yüzyılın başlarında İran'la süren savaflara bağlı olarak ham madde tedarikinin kesilmesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nde ülke sınırları içinde ham ipek üretimi teşvik edilmiş olup Bursa'da 1587 yılı itibarıyla ham ipek üretimi yapıldığı bilinmektedir (Issawi, 1980, s.254).⁵

Bursa'da ham ipek üretimine yönelik faaliyetler zaman içinde yaygınlaşmıştır. 1800'lere gelindiğinde Bursa ipek sektörü ham madde bakımından kendine yeterli duruma gelmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı ipekli dokumacıları ağırlıklı olarak iç pazarlara yönelmişlerdir. XIX. yüzyıl başlarında ise dış pazarları Avrupalı rakiplerine bırakmış durumdadırlar ve ithal ürünleri başarılı bir şekilde taklit edebiliyor olsalar da iç pazara çekilme süreci tamamlanmıştır (Kaygalak, 2008, ss.166-7; Quataert, 2011, s.200).⁶

Osmanlı toplumunda ipekli dokumalar bir yandan zarafetin göstergesi olurken diğer yandan da günlük giyimde bir kalem halini almıştır. Bu durum XVIII. yüzyılın sonlarına doğru üst katmanlardan toplumun diğer katmanlarına doğru yayılan moda değişikliklerine bağlı olarak değişmiştir. Böylece giyimde ipekli dokuma giysiler eski görkemini kaybetmeye başlamıştır. Avrupa'da makine yardımıyla pamuk eğrilmesine geçildiği bir dönemde Osmanlı yönetim merkezi olan sarayda ipekli giysilerin yerine pamuklular giyilmesi şeklinde bir moda ortaya çıkmıştır. Tanzimat Dönemi'nin başlarında yürürlüğe konulan düzenlemelerle toplumun çeşitli kesimlerinin nasıl giyineceğine dair düzenlemeler kaldırılmış ve böylece giyimde pamuklu dokumalara yönelik geçiş hız kazanmıştır. Bu değişim 1830'larda devam etmiştir (Quataert, 2011, s.202). Nitekim bu dönemde tezgâhların yarısında pamuklu üretilir durumdadır. Tezgâhların %40'ı ipek-pamuk karışımı dokumaların üretilmesine ayrılmışken, %10'unda ise lüks ürünler olarak kabul edilen altın ve gümüş ipliklerin kullanıldığı ipekliler üretilmektedir. Bu dağılım 1850'lerde değişmemiştir. Nihayet 1860'larda pamukluların payı yükselmiştir. Şöyle ki alaca, kutnu, harir ve ipekli-pamukluların payı %46 olarak gerçekleşmiştir. İzleyen yıllarda yükseliş trendi devam etmiş ve söz konusu ürünlerin payı 1871'e gelindiğinde %80'e yükselmiştir (Altun, 2013, s.23).

Bunun yanında Bursa yöresi, fiyatı düzenli bir şekilde düşen İngiliz ipliğinin önemli bir pazarı durumuna gelmiştir. Bu kapsamda Bursa şehrinde bu tür iplik alımlarının 1839'da %18 artışla 128.000 kilo olarak gerçekleştiği belirtilebilir. Diğer taraftan İngiliz ürünlerinin yöredeki tüketimi %20-25 artmıştır. Yörede İngiliz ürünleri satış yerleri de çoğalmıştır. Bu kapsamda sayılarının 1839 yılı başında 160 iken yılın sonunda 200'e yükseldiği belirtilebilir.

Yerli dokumacı zanaatkarlar yabancı rekabetine karşı değişik yollarla tepki göstermişlerdir. İlk olarak ipekli dokuma ürünleri için makine üretimi iplik kullanmışlardır. İkinci olarak ipek iplik ve yerli pamuk ipliği yerine İngiliz ipliği kullanmaya başlamışlardır. Bu kapsamda 1840 yılında 18.000 top ipekli-pamuklu (hakir, kutnu ve kaftan) üretiminde 6.100 kilo İngiliz ipliğinin kullanıldığı belirtilebilir. Böylece Bursa ipekli-pamuklularının fiyatları %8-10 düşmüştür. 1840'lar itibarıyla çoğu Osmanlı kadını yerli pamuğu eğirmekle zaman kaybettiklerinin farkına varmış ve evde kullanılan dokumaların üretiminde ithal iplik kullanımına geçmişlerdir. Bunun yanında eskiden ipek ipliğinden yapılmış dokumalarda pamuk ipliğinin kullanımına geçiş eğilimi varlığını korumuştur (Quataert, 2011, s.204).

⁴İpek üretiminin tarihçesine ilişkin bk. Dalsar (1960, ss.2-4).

⁵Bursa'da, dut ağacının yetişmesine uygun iklime ve coğrafi özelliklere sahip olmasıyla ham ipeğin elde edildiği ipek böceği yetiştirilebilmiştir (Altun, 2013, s.87).

⁶Osmanlı yerli üretiminin gerileyişi temel olarak Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş Batı Avrupa ülkelerinin makine kullanımı yoluyla ucuz mallar üretmesine bağlanabilir. Ayrıntılar için bk. Baskıcı (2005).

Yukarıdaki açıklamalardan Bursa ipekli dokumacı zanaatkârlarının XIX. yüzyıl itibarıyla dış pazarları bırakmak zorunda kaldıkları ve iç pazarlarda ortaya çıkan yabancı rekabetine karşı üretim maliyetini düşürmek üzere daha ucuz olan ithal ipliği kullanmak şeklinde tepki gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Moda değişikliği ve piyasa gelişmelerine bağlı olarak işleri bozulan ipekli dokumacı zanaatkârları, Avrupa'dan 1850'lerde gelip 1880'lerin sonlarına değin etkisini devam ettiren ipek böceği hastalıklarından ciddi ölçüde zarara uğramışlardır. Bu süreçte hem koza hem de ham ipek üretim düzeyleri önemli ölçüde gerilemiştir. Dahası yerli dokumacılar ham madde kaynakları için yöredeki iplik üreticilerini kredi vermek suretiyle finanse eden Avrupalı alıcıların rekabetiyle karşı karşıya kalmışlardır.^{7ve 8} 1860'ların ilk yarısında 1810'lar ve 1820'lere göre ipekli üretiminin %90, aynı dönemde faal ipekli dokuma tezgâhı sayısının ise yaklaşık %75 gerilediği belirtilmektedir. İzleyen yaklaşık otuz yıllık dönemle ilgili olarak ipekli üretimine ilişkin belge bulunmayışına bağlı olarak üretim düzeyleri bilinmemekle birlikte ipek böceği hastalıkları ile durgunluğun geçerli olduğu bu dönemde ipekli üretiminin düşmüş olduğu tahmin edilebilir; öyle ki 1870'lerde 1857 düzeyinin %14'üne kadar gerilediği ileri sürülmektedir. 1890'ların ortalarından başlamak üzere istatistiki bilgiler içeren belgeler bulunmaktadır. Buna göre dokumacıların kullandığı ham ipek miktarı yıllar itibarıyla büyük farklılıklar sergilemektedir: Söz konusu miktar, 1897'de 11.751 kilo iken 1898'de 22.524 kiloya (iki katına) çıkarken, 1904'de 35.772 kilo iken 1905'de 17.124 kiloya (yarı yarıya) gerilemiş ve 1907'de 11.976 kilo iken 1908'de 35.873 kiloya (üç katına) yükselmiştir. Miktar değişimleri bazı faktörlerden kaynaklanmıştır: Ham ipeğin üretim miktarındaki değişimler, ham ipeğin küresel alımları ve yerli tüketicinin alım gücü. Sonucu faktör belirtilen yıllarda birkaç defa karşılaşılan kötü hasat ile 1896 yılı sonrasında tarımsal ürün fiyatlarındaki artışla bağlantılıdır. Böylesi dalgalanmalara rağmen istatistiklerden açıkça 1890'ların ortasından sonra ipekli üretim düzeylerinin görece yükseldiği görülmektedir. Bu gelişme 1896 sonrası on yıl boyunca devam etmiştir; dokumacılar yöre üretimi ham ipeğin yıllık ortalama olarak 22.000 kilosunu kullanmışlardır. Aynı dönemde, yörede dokuma üretimi %50 artarak 1850'ler düzeyinin neredeyse iki katına yükselmiştir.⁹

Diğer taraftan ipekli dokuma üretiminde makinelerin kısıtlı miktarda edinilmesiyle son bir atılım gerçekleşmiştir. Bu gelişme 1908 ya da sonrası gibi oldukça geç bir tarihte yaşanmıştır. Savaşın başladığı dönemde şehirde 5 fabrikanın ve bu fabrikalarda aralarında Jakar markasının da olduğu 35 dokuma makinesinin bulunduğu belirtilmektedir. Bunun dışında çoğu yerde makineler tezgâhların yanına kurulmuştur. Bu kapsamda 1910 yılında birleşen 12 dokumacının kiraladıkları bir binaya 18 tezgâh ile 6 makineyi yerleştirdikleri belirtilebilir. Makinelerle yapılan üretimde yıllık olarak kullanılan ham ipek miktarı yaklaşık 10.000 kilo olmuş ve 1913 yılı itibarıyla Bursa yöresinde makineyle üretilen dokumaların değeri tezgâh dokumalarının değerinin neredeyse 1/12'sine yükselmiştir (Quataert, 2011, ss.205-7).

Yukarıdaki açıklamalardan XIX. yüzyılda Bursa yöresinde ipekli dokuma zanaatkârlarının değişen koşullara karşı direnerek iç piyasa için üretimi sürdürdükleri ortaya çıkmaktadır. Böyle olmakla birlikte aynı süreçte teknolojik yönden kendilerini geliştirmedikleri gibi ham ipeğe yönelik Avrupa'nın talebine bağlı olarak yükselen fiyatlardan dolayı ham ipek üreticiliğinin cazip duruma gelmesiyle çok sayıda zanaatkârın da mesleği bıraktığı aşikârdır. Aşağıda hem söz konusu dönüşüm açıklanacak hem de bu dönüşümün yüzyılın tamamında

⁷Quataert (2011, s.237) koza hasatı döneminde (20 Haziran- 20 Temmuz) flatür tesisi sahiplerinin ihtiyaç duydukları nakdi Lyon ve Milano'dan elde edebildiklerini belirtmektedir. Esasında XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde kurumsal bir kredi piyasasının varlığından bahsedilemez. Bu dönemde Bursa ipek sektöründe işletmecilerin yabancı tüccar-yerli azınlık olduğu belirtilmektedir. Böylece Quataert'in (2011) kastettiği işletme sahiplerinin de yabancı tüccar-yerli azınlık olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılar için bk. Teoman ve Bozpinar (2020).

⁸Bursa'da 1855 yılında meydana gelen depremde içinde dokuma tezgâhlarının olduğu binaların yıkılması da dokumacılar için ağır bir darbe vermiştir (Kaygalak, 2008, s.160).

⁹1890'lar itibarıyla dokumacılığın canlanması, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin ipek üretimini artırmaya dönük çeşitli tedbir ve teşviklerinin sonucu olarak değerlendirilebilir (Kaygalak, 2008, s.168).

geçerli olduğu dikkate alınarak fiskalizm ilkesine ilişkin inceleme ham ipek üretimi üzerinden yapılacaktır.

2. XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sektöründe Dönüşüm ve Fiskalizm

Bursa'da ipek sektörü XIX. yüzyılda dönüşüm geçirerek ipekliler konusundaki ününü kaybetmiş ve Avrupa'ya ham ipek ihraç eder hale gelmiştir. Bu dönüşüm; yerli dokumacıların dış pazarları bırakmak zorunda kalmaları, pamuklu ağırlıklı moda değişimi ve makineyle üretilmiş ucuz yabancı (İngiliz) pamuk ipliğinin ülke pazarında yaygınlaşmasına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Burada iki eğilimin dış pazarlara yönelik ham ipek üreticiliğinin gelişmesinde etkisinin olduğu kabul edilebilir. Batı Avrupa'da toplumsal refahın artışına bağlı olarak kişi başı dokuma üretimi artışı, ham ipeğe yönelik talebi de artırmıştır. Ülkede ise üretimin gerek duyduğu iş gücü hazır duruma gelmiştir. Burada kısmen 1820'ler sonrasında Osmanlı ülkesinde ipeklilere yönelik talebin gerilemesine bağlı olarak kimi dokumacıların atıl kalması belirleyici olmuştur. Asıl önemlisi, pamuk ipliğinin görece ucuz ithalatına bağlı olarak iplik eğiricilerin daha çok gelir getiren ipek çekme işine girmeleridir. Ham ipeğe yönelik Avrupa talebini ve ortaya çıkan hazır iş gücünü, gereken sermayeye sahip yabancı tüccarlar ile yerli tüccarlar buluşturmuşlardır.

Bursa ipek sektörünün dönüşümünün kökleri XVIII. yüzyıla dayanmaktadır. Ham ipek bu yüzyılda Avrupa'nın yükselen talebini karşılamak üzere eski pazarı olan Osmanlı ülkesini bırakarak yurtdışına gönderilmeye başlanmıştır. Bu yeniden yapılanma süreci XIX. yüzyıl başlarında devam ederken ham ipek kalitesi de iş gücü organizasyon şekli de değişmiştir. Avrupa'da üretimde makine kullanımı yaygınlaştıkça ipekli fabrikaları için standart ölçülerde üretilmiş ham ipeğin düzenli bir şekilde tedarik edilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacı Osmanlı ülkesinden karşılamak üzere Avrupalı temsilciler bir taraftan ham ipek üretimini daha sıkı kontrol etmeye başlarken diğer taraftan standart kalitede ham ipek üretilmesi için uğraşmışlardır. Bu kapsamda "kısa mançınık"ı 1850'lerin sonu itibarıyla hem evlere hem de küçük atölyelere yerleştirdikleri gibi Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu ham ipeği üretmek için imalathaneler açıp bunlara gereken teçhizatı yerleştirmişlerdir (Quataert, 2011, ss.209-10). Dahası, Avrupa'da uygulanan "kozaların buharda ıslatılarak çekilmesi"nden ibaret teknolojik yenilik Bursa'da da uygulanmaya başlamıştır. Bu sayede Bursa'da buhar gücü ile çalışan ipek çekim (filatür) tesislerinin sayısı hızla artmıştır. Buna bağlı olarak üretim düzeyi de yükselmiştir. Bu kapsamda 1840-1850 döneminde ham ipek üretiminin 2 kat arttığı belirtilmektedir (Quataert, 2006, ss.1021-2; Altun, 2013, ss.23-4).¹⁰

Avrupa'da ortaya çıkan ipek böceği hastalıklarından¹¹ sonra Bursa'da ham ipek üretim miktarı yeni zirve düzeyleri görmüştür. Bu dönemde Avrupalılar hastaliksız kozalar ve ham ipek tedariki için fahiş denilebilecek fiyatlar teklif etmişlerdir. Söz konusu ihtiyaçlarını dünyanın farklı yörelerinden ve bu arada Bursa'dan karşılamışlardır. Böylece Bursa'da pek çok

¹⁰1835 yılında iki yöntemle elde edilen ham ipek fiyatları arasında büyük bir fark olduğu görülmektedir: Yeni yöntemle imal edilen ham ipeğin tefesi (1.920 gramı) 110 kuruş iken, eski yöntemle (tepme mançınıkla) imal edileninki ise 60 kuruştur. Bu denli büyük farka bağlı olarak yerli girişimcilerin iştahı kabarmıştır. Böylece Bursa'da ilk buharlı tesis 1838 yılında kurulmuştur (Dalsar, 1960, s.408). Ayrıca bk. Erder (1978). Bu süreçte 1851'de devlete ait Bursa İpek Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası'na ham ipek sağlamak üzere kurulmuştur. Tesisin adı arşiv belgelerinde "Fabrika-i Hümayûn", "Bursa İpek Fabrika-i Hümayûnu", "Bursa Harir Fabrika-i Hümayûnu" ve "Bursa Harir Mancınık Fabrika-i Hümayûnu" olarak geçmektedir (Çakıcı, 2010, ss.20-1). XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da bulunan Kandes, tesislerde üretilen ham ipeğin %90'ının Avrupa'ya gönderildiğini not etmiştir (Altun, 2013, s.53). Aktar (1990, s.160), tesislerde yurtiçi dokumacılar için değil dokuma üretiminin yapıldığı Lyon'a gönderilmek üzere ham madde üretimi yapıldığını ve böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'nın ihracatının %90'ının Fransa'ya gönderildiği gibi bunun tamamının ham ipek olduğunu belirtmektedir. Böylece XIX. yüzyılda Bursa'da dokumacılıktan ham ipek üretimine geçilmesi şeklinde ortaya çıkan dönüşümün, Wallerstein'in (2004) kavramsallaştırmasıyla kapitalist dünya-sistemine eklenme niteliğinde olduğu görülmektedir.

¹¹"...Fransa'da baş gösteren hastalıklar dünyanın her tarafına bulaştı. ...bu sırada bizde de ipekçilik korkulu günler geçirdi. 1865 yılında, ancak 400 bin kilo koza elde edilerek bundan 100 bin kilo kadar ipek çıkartılabildi. ...Karataban hastalığının Türkiye'de baş göstermesi Fransa'dan üç yıl sonra olmuştur. ...salgın, ancak 1860 yılında Türkiye'ye geldi, tam yirmi beş yıl böcekçileri kendisiyle meşgul etti. 1880 yılına doğru, ...hastalığın önlenmesi için esaslı tedbirler alınmaya başlandı..." (Dalsar, 1960, s.421). Ayrıca bk. Aktar (1990) ve Quataert (2011).

üretici yüksek koza fiyatlarından dolayı ipek çekme işini bırakarak koza üretimine yönelmiştir.¹² 1850'lerde Bursa'da ailelerin bu yöneliminin nedenleriyle ilgili olarak şöyle bir betimleme yapılmaktadır: Bu yıllarda yörede ipek böceği üreticiliği esasında bir aile uğraşısıdır. Yörede, hemen hemen ailelerin tamamı bu faaliyetin içinde olup birkaç ons¹³ değerinde de olsa yumurta üretimi de gerçekleştirmektedirler. Ailelerin, ipek böceklerini beslemek için gereken dut ağaçlarının bulunduğu küçük birer arazisi de vardır. Toprağın verdiği kadarıyla geçinen yoksul köylü için, az olmakla birlikte yıl boyunca eline geçen yegâne gelir bu koza üretiminden sağlanmaktadır (Quataert, 2011, ss.216-8). Bu betimlemeye dayanılarak Bursa'da 1850'lerden sonra ipek sektörünün ipek kozası üreticiliğinin ağırlıkta olduğu bir yapıya dönüştüğü belirtilebilir.

Bursa ipek sektörünün tarihsel gelişiminin ana hatları şöyle belirmektedir: İpekli dokumacı zanaatkarları, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru dış pazarlarda zayıflayarak ağırlıklı olarak iç talebe yönelik üretim yapar duruma gelmişlerdir. İzleyen yüzyılın başlarında söz konusu zanaatkarlar dış pazarları tamamıyla kaybetmişler ve üretimleri iç taleple sınırlanmıştır. Dahası sektörün yapısı değişerek ham ipek üretimine dönük bir hale gelmiş ve 1850'lerle birlikte ipek kozası üreticiliği ağırlık kazanmıştır.¹⁴

Bursa ipek sektörünün 1860 yılındaki durumu için şunlar söylenebilir: Kuluçka süreçlerinde uygulanan yöntem bakımından Fransa ve İtalya'ya göre sağlıklı olması yönüyle üstündür. Bunun dışında ticari işletme ölçeğinde yürütülen Fransa ve İtalya'nın tersine sıradan bir köylü tarafından ve teknik özelliğe sahip herhangi bir aletin yardımı olmaksızın yürütülmektedir (Issawi, 1980, ss.255-6).

Bursa'da ipek üretimi 1857-1863 döneminde Avrupa'dan gelen hastalıklara bağlı olarak yaklaşık %50 gerilemiştir (Tablo 2). Bunun yanında aynı dönemde yöredeki mancınıkhane sayısı önemli oranda artmıştır: Tesis sayısı 1857'de 64 iken 1858'de 82'ye, 1860'da 83'e, 1861'de 88'e, 1862'de 91'e ve 1863'de 92'ye, mancınık sayısı ise 1857'de 2.788 iken 1858'de 3.712'ye, 1860'da 3.752'ye, 1861'de 4.185'e, 1862'de 4.500'e ve 1863'de 4.622'ye yükselmiştir. Başlarda talepteki patlamaya bağlı olarak tesisler kurmak yoluyla ham madde fiyat yükselişinden yararlanılmaya çalışılmıştır. 1863 yılı itibarıyla gerileyen koza üretimine karşılık tesis sayısının çok fazla olduğu bir duruma gelinmiştir. Böylece bu tesisler kapanmaya başlamışlardır. 1870'lerin ilk yarısı itibarıyla çalışır durumdaki tesislerin yılda 200 günden fazla faaliyette bulunmadığı belirtilmektedir (Quataert, 2011, ss.219, 222).

Yörede girişimciler tarafından hastalıklara karşı çeşitli tedbirler alınsa da istenen sonuç elde edilememiştir. Nitekim üretim 1880'lerde bazı yıllarda 1850'lerdeki düzeyin 1/5'ine gerilemiştir. Bunun dışında 1870'ten sonra Louis Pasteur tarafından hastalığa karşı bulunan yöntem¹⁵ Bursalı bazı tüccar ve işletme sahipleri Fransa'da konu üzerine eğitim almış olsa da hızlı bir şekilde uygulanamamıştır çünkü büyük miktarlarda Doğu Asya menşeli ipeğin Avrupa'ya gönderilmesinin ardından uluslararası ipek fiyatları sürekli bir şekilde düşmüştür.

¹²Bu çalışmada kozacılık ve ham ipek üretimleri ayrı ayrı değil ham ipek üretimi kapsamında incelenmiştir.

¹³Ons, esas itibarıyla altın, gümüş ve platin gibi değerli metallerin veya elmas gibi değerli taşların kütlelerinin ölçülmesinde kullanılan Fransa'da 30,59 gr, İngiltere'de ise 28,349 gr ağırlığında bir ağırlık ölçüsü birimidir (Ons, t.y.).

¹⁴Sektörle ilgili belirtilerek başka bir husus Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıdır. Düyun-u Umumiye İdaresi Bursa ipek sektörüyle ilgili vergilerin yönetimine sahip olmuştur. Bu sürecin başlangıcı Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında 1854 yılında ilk dış borcu almasına dayanır. Sonrasında devlet, yeni dış borçlar almaya devam etmiştir (Noviçev, 1979, s. 82). 1854-1865 döneminde alınan borç tutarı toplam 40.470.000 Osmanlı Lirası'dır. Borç miktarı 1865-1874 döneminde, önceki dönemle karşılaştırıldığında yaklaşık %439 artmıştır. Bu sürecin sonunda Osmanlı Devleti borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. 6 Ekim 1875 tarihli karamameyle devletin iflası noktasına geldiği ayyuka çıkmıştır. Karamameyle devlet borçlarının belli bir takvimde ödenmesi kararlaştırılmış olsa da Bosna-Hersek isyanını takiben Sırbistan ile yapılan savaş borç ödemelerinin durdurulmasına yol açmıştır. 1876 yılı Nisan ayında borç ödemeleri durdurulurken izleyen beş yıl boyunca herhangi bir ödemede bulunulmamıştır. Süreç 20 Aralık 1881 tarihinde Muharrem Karamamesi'nin yayımlanmasıyla sonlanmıştır. Karamameyle Osmanlı Devleti'nin borçlarını yönetmek üzere Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuş ve borçlar tamamen ödeninceye kadar bazı bütçe gelirlerinin yönetimi bu idareye bırakılmıştır. Söz konusu gelir kalemleri arasında İstanbul, Edirne, Bursa, İzmir ve Samsun bölgelerinin ipek öşrü de yer almıştır (Noviçev, 1979, s.86; Önsöy, 1999, ss.100, 106-9, 153, 158, 160; Blaisdell, 2008, s.14).

¹⁵Bu tedbirler temel olarak önce kelebeğin kanının mikroskopta incelenmesi ve hasta olmadığının anlaşılmasını müteakip tohumlarının muhafaza edilmesidir (Dalsar, 1960, s.425).

1869'dan itibaren başlayan bu süreçte 1870'lerin ilk yarısı itibarıyla Doğu Asya menşeli ham ipek hacmi bütün Orta Doğu'nun 7 katına ulaşmıştır. Arzdaki bu büyük artışa bağlı olarak küresel çapta fiyatlar düzenli olarak 1892'ye kadar gerilemiştir; bu yıldaki fiyatlar 1868 düzeyinin yarısı ilâ üçte biri arasında bir düzeye gerileyerek istikrara kavuşmuştur. Küresel arz-talep dengesi talebin 1892'den sonra Doğu Asya'nın üretimine eşitlenmesiyle sağlanmıştır: ABD 1870-1914 döneminde ithalatını 4 kat artırmış, Fransa ise dokumacıları için gerekli ham ipeğin 6/7'sini ithal etmiştir. Bu süreçte Düyun-u Umumiye İdaresi, yönetimine bırakılan ipek vergisi gelirlerini arttırabilmek amacı doğrultusunda üretim artışı sağlamaya dönük etkin bir program yürütmüştür. Böylece bu uygulamaların ve küresel talepteki genişlemenin etkisiyle Osmanlı ham ipek üretimi artmıştır. Nitekim Bursa yöresinde 1890'ı takip eden 20 yıllık dönemde yıllık ham ipek üretimi yaklaşık 154 tondan 677 tona yükselirken, tesis sayısındaki artış %50 oranında gerçekleşmiştir (Quataert, 2011, ss.222-5).

Osmanlı ülkesinde ancak 1880 yılına doğru ipek böceği hastalıklarına karşı ciddi tedbirlerin alınmaya başlandığı belirtilmektedir (Dalsar, 1960, s.421). Söz konusu tedbirler Osmanlı yönetimi ile Düyun-u Umumiye İdaresi'nin birlikte çalışmasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Nihayetinde geniş kapsamlı uygulamalara bağlı olarak başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Pasteur yöntemine dayanılarak sıkı muayene prosedürleri önce ithalata ve daha sonra yerli yumurtalara uygulanmıştır. Bu kapsamda 1888'de Bursa'da kurulan Harir Darü't-talimi ileri yöntemlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca dut ve ipek böceği yetiştiricilerine öşür ve diğer vergilerden muafiyet tanınmıştır. Başka bir uygulama da dut fidanları dağıtılması ve yalnızca Bursa'da 130.000 akre¹⁶ alana dut fidanı dikilmesi olmuştur. Son olarak Düyun-u Umumiye İdaresi'nin alıcı tekeli olması ve kredi sağlamasına bağlı olarak ipek üretimi yabancı acenteler tarafından sıkı bir şekilde denetlenmiştir ki böylece istenilen kalitede ürün elde edilebilmiştir.

Böylece 1913'e kadar üretim artışı gerçekleşmiştir. Bursa yöresinin ham ipek üretimi 1892'de 283.000 kilo iken 1896-99'de 347.000 kiloya yükselmiştir. Bursa ve İzmit'in koza üretimi 1888'de 1.168.000 kilo iken izleyen yıllarda artarak 1903-5'de 3.173.000 kiloya ulaşmıştır. Ülkenin tamamında koza üretimi, 1888'de 7 milyon kilo iken 1910-12'de 20 milyon kiloya yükselerek zirve yapmıştır. Ham ipek ihracat miktarı 1878'de 302.000 kilo (396.000 pound) iken 1909-11'de 1.390.000 kiloya (1.701.000 pound) yükselmiştir. Koza ihracatı ise 472.000 kilodan (207.000 pound) 1.916.000 kiloya (860.000 pound) genişlemiştir (Issawi, 1980, s.256; Owen, 1981, s.205). Owen (1981) ise, aşağıda Tablo 1'de görüldüğü üzere Düyun-u Umumiye İdaresi sonrası dönemde ülkenin tamamında koza üretim miktarlarına ilişkin farklı bilgiler ortaya koymuştur. Yazarlar farklı bilgiler vermiş olsa da Osmanlı Devleti'nde ham ipek üretiminin Düyun-u Umumiye İdaresi sonrası dönemde önceki döneme göre artış gösterdiği kabul edilebilir.

Tablo 1. Düyun-u Umumiye İdaresi döneminde koza üretimi (tüm ülke)

Yıllar	Üretim (milyon kilo)
1888-9	2,57
1890-4	4,18
1895-9	4,82
1900-4	5,83
1905	7,44
1910-13	7,5

Kaynak: Owen, 1981, s.203

Aşağıda Tablo 2'de görüldüğü üzere Bursa yöresinde ham ipek üretimi 1876-1880 döneminde 85 bin kilo iken Düyun-u Umumiye İdaresi'nde 1881-1885 döneminde 140 bin kiloya yükselmiş ve izleyen yıllarda üretim artışı devam etmiştir.

¹⁶İngiliz dönümü, 4.047 m².

Tablo 2. 1810-1908 döneminde Bursa yöresinde ham ipek üretimi (1.000 kg)

Yıl	Ham ipek	Manüfaktür Üretiminin Oranı (%)
1817	62-77	-
1841	818	-
1846	591	-
1848	382	-
1850	459	9
1852	486	16
1854	450	20
1856	534	28
1858	242	75
1860	193	78
1862	195	85
1864	197	75
1866	153	92
1868	140	94
1870	141	95
1874	100	-
1876-1880	85	-
1881-1885	140	-
1886-1890	186	-
1891-1895	264	-
1896-1900	401	-
1901-1905	517	-
1906-1908	610	-

Kaynak: Quataert, 2011, s.220

Aşağıdaki Tablo 3'te ise Bursa yöresinde koza üretiminin Düyun-u Umumiye İdaresi'nde 1888'de 2.057.497 kilo iken sonraki yıl 1 milyon kilo artarak 3.088.583 kiloya yükseldiği ve izleyen yıllarda üretim artışının devam ettiği görülmektedir.

Tablo 3. 1888-1905 döneminde Bursa yöresinde (İzmit Sancağı dâhil) koza üretimi (kg)

Yıl	Üretim
1888	2.057.497
1889	3.088.583
1890	3.965.726
1891	3.426.027
1892	4.324.670
1893	4.610.584
1894	4.581.105
1895	3.439.984
1896	5.386.119
1897	4.207.392
1898	4.950.315
1899	6.146.620
1900	5.132.524
1901	5.264.984
1902	5.226.827
1903	7.434.490
1904	6.100.919
1905	7.436.000

Kaynak: Quataert, 2008, s.327

Bursa yöresinde Düyun-u Umumiye İdaresi döneminde koza üretimi artışlarına paralel olarak aşağıdaki Tablo 4 ve Tablo 5'te görüldüğü üzere hem ülke düzeyinde hem de Bursa yöresinde ipek öşrü hasılatı da artmıştır.

Tablo 4. Düyun-u Umumiye İdaresi döneminde ipek öşrü hasılatı-ülke düzeyinde (Osmanlı Lirası)

Yıllar	Hasılat
1882	19.418
1883	22.482
1884	25.308
1885	23.810
1886	32.689
1887	34.717
1888	25.846
1889	39.281
1890	51.251
1891	45.895
1892	56.409
1893	66.239
1894	52.879
1895	46.774
1896	59.163
1897	48.135
1898	65.505
1899	90.720
1900	69.847
1901	70.854
1902	76.094
1903	106.118
1904	83.824
1905	117.485
1906	110.133
1907	131.218
1908	110.996
1909	128.945
1910	88.749
1911	90.661
1912	57.230
1913	82.497

Kaynak: Kazgan, 1985, s.713; Quataert, 2008, s.328

Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere Düyun-u Umumiye İdaresi döneminde ipek öşrü hasılatı; ülkenin bütününde 1882’de 19.418 Osmanlı Lirası iken sonraki yıl 22.482 Osmanlı Lirası düzeyine yükselmiş ve izleyen yıllarda artarak devam etmiştir. Bu durum Bursa yöresi için de geçerli olmuştur. Aşağıdaki Tablo 5’ten görüldüğü üzere ipek öşrü tutarları İzmit Sancağı dâhil Bursa yöresinde 1888’de 24.870 Osmanlı Lirası iken ertesini yıl 37.063 Osmanlı Lirası düzeyine yükselmiş ve izleyen yıllarda artarak devam etmiştir.

Tablo 5. Bursa ve İzmit Sancağı'nda Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılmış ipek öşrü tutarları

Yıllar	Hasılat (Osmanlı Lirası)
1888	24.870
1889	37.063
1890	48.935
1891	41.412
1892	51.868
1893	65.005
1894	49.108
1895	42.125
1896	54.230
1897	45.167
1898	61.932
1899	84.803
1900	65.255
1901	63.362
1902	69.862
1903	96.766
1904	73.353
1905	100.000

Kaynak: Quataert, 2008, s.328; Altun, 2013, s.81

I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nı kapsayan dönemde ham ipek üretimi kesintiye uğramıştır. Öyle ki Bursa yöresinde üretim 1923'de sadece 60.000 kilo ve 1924'de 90.000 kilo düzeyinde gerçekleşmiştir. Sonrasında Türk ipeği, suni ipeğin rekabeti karşısında gerilemiş ve ülke üretimindeki nispi önemi zayıflamıştır (Issawi, 1980, s.256).

Yukarıda anlatılanlardan ve tablolardaki verilerden fiskalizm ilkesine ilişkin olarak bazı tespitlerde bulunmak mümkündür: Fiskalizm ilkesinin Bursa ipek sektöründe XIX. yüzyılda geçerliliği kabul edilmelidir. Zira XIX. yüzyılda sektördeki ipek öşrü hasılatı fiskalizm ilkesinin geçerliliğini doğrulayan bir seyir izlemiştir. Bu tespit, Osmanlı devlet borçlarının ödenmesinde kullanıldığı dikkate alınarak yönetimi Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılan ipek öşrünün bir devlet geliri olması dolayısıyla fiskalizm ilkesi kapsamında değerlendirilmiştir. Bununla birlikte söz konusu tespit, bu çalışmada ortaya koyulan veriler çerçevesinde şimdilik zayıf bir nitelik taşıdığı fakat döneme ilişkin ham ipek ihracat gelirleri gibi diğer devlet gelirleri üzerine yapılacak yeni araştırmalar sonucunda elde edilecek bulgularla güçlendirilebileceğini kabul etmekteyiz. Diğer taraftan söz konusu ilkenin XIX. yüzyılın Düyun-u Umumiye İdaresi öncesi döneminde de geçerliliği, ipek öşrü tutarlarına dair istatistik bulunmamasıyla birlikte bu dönemde yörede üretilen ham ipeğin kapanlarda vergilenerek devlete gelir sağlanmasından anlaşılmaktadır.¹⁷

Sonuç

Osmanlı toplumunda geçerli iktisat zihniyet ilkelerinden biri fiskalizmdir. Fiskalizm ilkesi XIX. yüzyılda Bursa ipek sektöründe geçerli olmuştur. Şöyle ki XIX. yüzyılda Bursa yöresinde ipek öşrü hasılatı fiskalizm ilkesinin geçerliliğini doğrular şekilde bir gelişim göstermiştir. Bu sonuca ulaşılırken Osmanlı devlet borçlarının ödenmesinde kullanıldığı dikkate alınarak yönetimi Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılan ipek öşrünün esasında bir devlet geliri olduğu ve dolayısıyla fiskalizm ilkesi kapsamında değerlendirilebileceği kabul edilmiştir. Ayrıca söz konusu ilkenin Düyun-u Umumiye İdaresi öncesi dönemde de sektörde geçerliliği, bu dönemde yörede üretilen ham ipeğin ipek kapanlarında vergilenmek suretiyle devlete gelir sağlanmasından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu sonucun, çalışmanın sınırlılığı içinde şimdilik zayıf bir nitelik taşımakta olduğu kabul edilmelidir. Döneme ilişkin ham ipek ihracat

¹⁷Osmanlı Devleti'nde görece büyük şehirlerin özellikle hububat cinsinden gıda maddelerinin toptan ticaretinin gerçekleştiği yere kapan denmiştir. Buralarda mallar tartılıp ağırlık, kalite ve çeşidine göre vergiye tâbi tutulduktan ve fiyatları belirlendikten sonra zanaatkâr kanalıyla piyasaya sürülmüştür (Aynural, 2001).

gelirleri gibi diğer devlet gelirleri üzerine yapılacak yeni araştırmalardan elde edilecek bulgularla güçlendirilmesini umut etmekteyiz.

Kaynakça

- Aktar, A. (1990). *Kapitalizm, az gelişmişlik ve Türkiye’de küçük sanayi*. İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Altun, D. (2013). *XIX. Yüzyılda Bursa’da ipek böcekçiliği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Aynural, S. (2001). Kapan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 24, 338-9). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu’da iktisadi değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Blaisdell, D. C. (2008). *Dünyâ-ı Umûmiyye: Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa mali denetimi* (3. baskı, A. İ. Dalgıç, Çev.). İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Bozpinar, C. (2021). Osmanlı kapitalist üretimi örneği: XIX. yüzyıl Bursa ipek manüfaktürleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 325-344.
- Çakıcı, M. (2010). *Osmanlı sanayileşme çabalarında Bursa İpek Fabrikası örneği: 1851-1873* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Dalsar, F. (1960). *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa’da ipekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Erder, L. T. (1976). *The making of industrial Bursa: Economic activity and population in a Turkish city: 1835-1975* (Yayımlanmamış doktora tezi). Princeton University, Princeton.
- Erder, L. T. (1978). Bursa ipek sanayiinde teknolojik gelişmeler: 1835-1865. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, 111-22.
- Genç, M. (2012). Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri. İçinde *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 45-69.
- Güran, T. (2014). *19. Yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Issawi, C. (1980). *The Economic history of Turkey: 1800-1914*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin taşrası: 16. yüzyıldan 19. yüzyıla Bursa’da toplumsal süreçler ve mekânsal değişim*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kazgan, H. (1985). Dünyun-u Umumiye. İçinde *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (cilt 3). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Noviçev, A. D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu’nun yarı sömürgeleştirilmesi* (N. Dinçer, Çev.). Ankara: Onur Yayınları.
- Ons. (t.y.). *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: Muhtelif tarihler).
- Owen, R. (1981). *The Middle East in the world economy 1800-1914*. London; New York: Methuen & Co. Ltd.
- Önsoy, R. (1999). *Mali tutsaklığa giden yol: Osmanlı borçları (1854-1914)*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.

- Öztürk, Y. (2019). Bursa ipek böcekçiliğinin zirveden düşüşü: I. Dünya Savaşı. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 62, 339-350.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım: 1876-1908* (N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quataert, D. (2011). *Sanayi Devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü* (3. baskı, T. Güney, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Teoman, Ö. ve Bozpinar, C. (2020). Osmanlı imalat sanayisinde sermayenin kurumsallaşması sorunsalı: Bursa ipek sektörü üzerine bir değerlendirme. *Business and Economics Research Journal*, 11 (4), 1013-33. doi: 10.20409/berj.2020.296.
- Wallerstein, I. M. (2004). *World-systems analysis: An introduction*. Durham: Duke University Press.
- Yılmaz, M. (2019). *Bursa'da ipekböcekçiliğinin ekonomik coğrafya açısından etkileri: 1840-1920* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi, Karabük.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

Bu çalışma, yazarın "Bozpinar, C. (2018). Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara" künye bilgili doktora tezinden üretilmiştir. Doktora tez çalışmamı gerçekleştirmemde desteğini benden esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Özgür Teoman'a teşekkür ederim.